

Pokrof

OOSTERSE CHRISTENEN, KERKEN EN CULTUREN

JAARGANG 63
NUMMER 2
MRT-APR-MEI 2016

- 3 Niet-verbrandende Braambos**
– Annette Rijtma en Victoria van Aalst
- 7 Paus en Patriarch** – Geert van Dartel
- 10 De Balsemdraagsters: lege Graf als zoendeksel** – Leo van Leijssen

Oudtestamentische Ark des Verbonds, daarop het zoendeksel met de twee cherubijnen. Ongedateerd bas-reliëf, kathedraal van Auch, Frankrijk (Foto: Wikipedia).

- 13 Sacramentskerk en de asielzoekers van Heumensoord**
– Louis Zaat en Eugène van Heyst
- 16 Andrew Louth's 'Moderne Orthodoxe Denkers'** – Dolf Bruinsma
- 19 Protosaltis Andon Šahpaski**
– Paul Baars
- 22 Korte Berichten**
- 23 Byzantijnse Liturgie XI: Geloofsbelijdenis**
– Paul Brenninkmeijer

Deze Pokrof valt bij u in de bus tussen Pasen en Pasen, het westerse respectievelijk het oosterse. De meditatie gaat dan ook over de Balsemdraagsters, op weg naar het lege graf – over hun icoon. Dit nummer opent ook met een icoon: de Moeder Gods van het Niet-verbrandende Braambos, een boeiende en veelgelaagde icoon.

Verder artikelen over actuele zaken: de recente ontmoeting tussen paus Franciscus en patriarch Kirill, en de zorg in de Nijmeegse Sacramentskerk voor asielzoekers, moslims en christenen uit het nabijgelegen Heumensoord.

Een recensie belicht Andrew Louth's belangrijke boek over moderne Orthodoxe denkers. En een Macedonische Orthodoxe voorzanger, die een belangrijke schakel werd voor het doorgeven en vernieuwen van de Slavische Byzantijnse zang op de Balkan, treedt uit de nevelen van de woelige periode waarin hij ruim 100 jaar gelden leefde en werkte. Deze Pokrof besluit met de rubriek Byzantijnse Liturgie, dit keer over de Geloofsbelijdenis.

Een Gezegende Paastijd, aan u die er al in vertoef en ook alvast aan u voor wie het Feest der Feesten nog komen gaat.

Leo van Leijssen,
redactiesecretaris

De illustraties op de omslag:

Voorzijde: Icoon 'Alheilige Moeder Gods van het Niet-Verbrandende Braambos', Rusland 17^e eeuw [Foto: Iconenmuseum Recklinghausen].

Achterzijde: Mozes bij het brandende braambos (fragment).

Pokrof verschijnt vijfmaal per jaar en is een uitgave van de Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord

Redactie: Paul Baars, Paul Brenninkmeijer, Dolf Bruinsma, Geert van Dartel, Dolf Langerhuizen (hoofdredacteur), Leo van Leijssen (redactiesecretaris), Heleen Murre-van den Berg, Katja Tolstaja, Huub Vogelelaar.

Administratie en redactiesecretariaat:

Pokrof, Emmaplein 19D,
5211VZ 's-Hertogenbosch, tel: 073-7370026,
e-mail: secretariaat@oecumene.nl, website:
<http://www.oecumene.nl/Publicaties/Pokrof>
De auteurs zijn verantwoordelijk voor de

inhoud van hun bijdragen en geven niet de mening van de redactie weer. De redactie is verantwoordelijk voor titels en tussenkopjes alsook voor foto's en hun onderschriften. Voor mogelijke onjuistheden in aankondigingen van liturgievieringen en evenementen kan de redactie niet aansprakelijk worden gesteld. De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden reacties in te korten of niet te plaatsen.

Opzeggingen dienen vóór 1 december in 's-Hertogenbosch te geschieden, anders wordt men verondersteld abonnee te blijven.

De abonnementsprijs is €20,
giro IBAN: NL 61 INGB 0005679145
(BIC: INGBNL2A) t.n.v. Tijdschrift Pokrof,
's-Hertogenbosch.

Opmaak: VANDARTEL, Oss
Drukker: Van Stiphout, Helmond.

De Alheilige Moeder Gods van het Niet-Verbrandende Braambos

Deel I

'Mens geworden op aarde
Heeft de schepper zijn schepping
Vernieuwd, toen Hij zich ons openbaarde;
Zonder zaad uit een meisje verwekt,
Liet Hij haar zo zij was: Onbevlekt.'
(Akathistohymne, Zang VII)

Deze Moeder Gods-icoon ontleent haar naam en ontstaan aan Exodus 3: 2-5, waarin wordt beschreven hoe God zich openbaart aan de mens Mozes. Bij de Horeb verschijnt hem uit een vuurvlam in een doornstruik de engel des Heren. De doornstruik brandt, maar wordt niet verteerd.

De voorchristelijke, oudtestamentische doornstruik waarop het vuur geen vat had, werd typologisch het christelijke symbool voor de maagdelijke geboorte van de goddelijke Verlosser uit de Maagd, de Moeder Gods, die evenmin verteerd werd door 'het Goddelijke vuur' dat zij in zich droeg.

Maria bleef maagd voor, tijdens en na de geboorte van haar Zoon. Dit bevestigt de Akathistohymne voor de Moeder Gods: 'Verheug u; van de vuurverslinding der driften breekt gij het geweld.' Efreem de Syriër was een van de eersten die het verband legde tussen het wonderbaarlijke fenomeen uit Exodus en de Moeder Gods, toen hij dichtte 'Zoals het braambos brandde, maar niet verbrandde, zo zijt gij maagd gebleven, o heilige Moeder Gods.'

Egeria achterna

In de vierde eeuw reisde een vrouwelijke pelgrim, Egeria genaamd, door het Bijbelse landschap met haar Bijbel als reisgids en bron van kennis. Zij was waarschijnlijk een kloosterzuster, afkomstig uit Spanje of Gallië en heeft ons een uniek reisverslag nagelaten:

Mozes en de engel van God in de rechterbovenhoek van de icoon (fragment icoon 'Alheilige Moeder Gods van het Niet-Verbrandende Braambos').

'... en zo daalden we dan de berg van God (= de Horeb) helemaal af en kwamen bij de doornstruik. ... waarin de Heer in vuur sprak tot Mozes... toen God hem zei: "Maak de riemen van je sandalen los"....'.

Waar ligt die Berg Gods eigenlijk?

Traditioneel wordt aangenomen dat de Horebberg synoniem is met de berg Sinai. Maar of het om dezelfde berg gaat en of die berg ligt op de locatie van de ons bekende berg Sinai zijn omstreden vragen. Een aantekening bij Ex. 19: 1-3 in de Willibrordvertaling vermeldt dat de christelijke traditie hem zoekt in het zuiden van het Sinaitische schiereiland.

Een speurtocht op het internet leerde ons onder andere dat de berg gezocht moet worden in het land Midian, aan de andere kant van de Golf van Akaba, omdat Mozes daar immers de schapen weidde van Jetro, zijn schoonvader, die daar priester was. Ook andere locaties worden wel genoemd, zoals het gebied tussen de Dode Zee en de Golf van Akaba, en zelfs Kadesj in het uiterste zuiden van het beloofde land, alhoewel in Deut 1: 2 geschreven wordt dat de Horeb op elf dagreizen afstand van die plaats ligt.

Doornstruik, doornbos of braambos?

In Bijbelvertalingen wordt de brandende struik met verschillende namen benoemd. De Willibrordvertaling spreekt van een doornstruik, oudere vertalingen van een braamstruik. De Russische Bijbel heeft het over een *ternovnik*, sleedoorn, de struik die – toeval of niet – in de Russische Bijbelvertaling ook het materiaal leverde voor de doornenkroon van de lijdende Christus. Gesenius' Hebreeuwse woordenboek heeft het bij de vertaling van het Hebreeuwse woord *sènèh* (zou ook iets met de naam Sinaï te maken hebben) over 'een plant met stekels of doornstruik', mogelijk de hennastruik. Waarom wij het traditioneel houden op een braambos heeft vermoedelijk te maken met het Griekse woord *batos*, dat gebruikt wordt in Griekse vertalingen van het Oude Testament en in het Nieuwe Testament en dat naast braam ook doornstruik betekent. Overigens is de betekenis van het Russische woord *kupina* uit de titel van de icoon zowel doornstruik als doornbos.

Twee varianten

Er zijn twee varianten aanwijsbaar van het beeld van het Brandende Braambos: een Grieks- Byzantijnse en een ingewikkeld te dui-

Mozes bij het brandende braambos, een voorbeeld van de eerste voorstellingsvariant uit het artikel. Icoon uit Grieks-orthodox klooster Sint-Catherina, Sinaï [Egypte], 12^e eeuw [Foto: Wikipedia].

den symbolisch-allegorische, kosmologische en mystieke variant, zoals die zich vanaf de 16^e eeuw ontwikkelde in Rusland. De Byzantijnse variant beperkt zich meestal tot Mozes die een brandende niet verbrandende struik ziet. Hij heeft gehoor gegeven aan de waarschuwing van God en zijn sandalen achter zich gelaten. Vuur, dus ook vlammen, staat in christelijke zin symbool voor de nabijheid van God. Zie bijvoorbeeld Ex. 13:21, waar God tijdens de doortocht door de Rietzee (alweer een vraag: de Rode Zee of de Golf van Akaba?) in een vuurzuil voor zijn volk uitging. Tegelijkertijd symboliseert het felle licht van vlammen, evenals doornen, de ontoegankelijkheid van God: 'Hij alleen is onsterfelijk en Hij woont in een ontoegankelijk licht; geen mens heeft Hem ooit gezien of kan Hem zien' (1Tim 6:16; zie ook Jezus Sirach 28: 24).

De icoon: van Oude naar Nieuwe Testament

Anders dan wellicht gebruikelijk is, beginnen we bij onze bespreking van de icoon met de voorstellingen op de buitenrand, die hier is voorbehouden aan oudtestamentische visioenen en verschijningen. Deze wijzen vooruit naar het heil dat de komst van Christus door zijn op het centrale deel van de icoon lovend en prijzend bezongen Moeder aan de mensheid zal brengen. Bij onze uitleg van de voorstelling baseren wij ons, net zoals Egeria, op de Bijbel, en daarnaast op het Schilderboek van de Berg Athos en bovenal op de Akathistoshymne voor de Moeder Gods. De hiernaast afgebeelde icoon blinkt uit door het fraaie kleurgebruik. De teksten zouden klaarheid moeten brengen in de soms raadselachtige voorstelling, maar deze zijn moeilijk te ontcijferen en lijken niet altijd steekhoudend en foutloos te zijn. We beginnen voor de beschouwer links bovenaan en gaan dan met de klok mee de icoon rond. NB de afbeelding van God in het midden bovenaan bespreken we in het tweede deel.

1] Verschijning aan Mozes in brandend braambos. Op Russische iconen, ook op de hier te bespreken icoon, neemt de verschijning aan Mozes in de brandende doornstruik in een van de bovenhoeken een meer marginale plaats in dan op de Byzantijnse variant. Dit zegt de Bijbel, Ex 3:1-5: 'Eens ... kwam hij (Mozes) bij de berg van God, de Horeb. Toen verscheen hem de engel van de Heer, in een vuur dat opvlamde uit een doornstruik. Mozes keek toe en zag dat de doornstruik in lichterlaaie stond en toch niet verbrandde.

Icoon 'Alheilige Moeder Gods van het Niet-Verbrande Braambos', Rusland 17^e eeuw, 31 x 28 cm., eitempera op hout, Iconenmuseum Recklinghausen, inv. nr. 325 (met dank aan Eva Haustein-Bartsch voor haar toestemming tot publicatie). In plaats van de gebruikelijke titel lezen we op deze icoon 'Toen hij de schapen weidde, zag hij (de vurige ?) doornstruik van de alheilige en ... Moeder Gods'.

Hij dacht: "Ik ga erop af"... Toen sprak de Heer: "Kom niet dichterbij en doe uw sandalen uit, want de plaats waar u staat is heilige grond." (Alle Bijbelcitaten uit: Willibrordvertaling, KBS 2000)

In een summier aangegeven rotsformatie, de berg Horeb in de woestijn, knielt Mozes bij de brandende struik. Deze wordt vaak afgebeeld als een stam met een bolvormige kruin van rood vuur. Hieruit verschijnt de Moeder Gods 'van het Teken' als orante met het Christuskind voor haar borst. Dit type Moeder Gods gaat terug op Jesaja 7, 14: 'Daarom geeft de Heer zelf een teken aan u. Zie de jonge vrouw is zwanger, en zal een zoon ter wereld brengen en u zult Hem de naam Immanuel (= God met ons) geven.'

Iconografisch neemt de Moeder Gods hier de belangrijkste plaats in: zij is rechts afgebeeld, links van haar richt een engel zich op uit het vuur en zegent Mozes, die onder hem knielt.

Het oudtestamentische doornbos vormt hier typologisch een voorafbeelding van de Moeder Gods Altijd Maagd.

We komen nog even terug op het voorval met de sandalen. De Willibrordvertaling geeft als aantekening: *Het gebruik om op een heilige plaats zijn sandalen uit te doen ... hangt waarschijnlijk samen met de opvatting dat leer, afkomstig van dode dieren, verontreinigt* (zie ook Lev 11: 24-40).

Schoenen waren een uiterlijk kenmerk van bezit en macht. Slaven en krijgsgevangenen was het dragen ervan niet toegestaan. Als nederig dienaar van God ging ook Jesaja barvevoets (Jes 20, 2-4).

2] Mozes en de engel van God. Op de rechterbovenhoek van onze eigenzinnige icoon spreekt God door middel van zijn bode, een engel, met Mozes. De engel zegent de profeet. Dit beeld zijn we op geen van de andere ons bekende braam-

bosiconen tegengekomen. Op andere Russische iconen is in een van de 4 hoeken de roeping van de profeet Jesaja, wiens lippen door een engel met een gloeiende kool worden aangeraakt, afgebeeld. Het lijkt op onze icoon zeker niet te gaan om Jesaja, die volgens de iconografie lange, grijze lokken en baard heeft, en bovendien ontbreekt de kool in de hand van de engel.

3] Salomo. In een *clipeus*, medaillon, staat een jongeman, dus zonder baard. Hij heeft zich naar het beeld van de Moeder Gods en haar Kind in het midden van de icoon gewend en houdt een schriftrol in zijn rechterhand. Mogelijk staat hier in navolging van het Schilderboek 'De Wijsheid bouwt haar huis' (uit Spr 9: 1-6). Als koning draagt Salomo een kroon en een rode mantel, als mens een groen onderkleed, en als heilige een nimbus. Omdat hij de tempel in Jeruzalem gebouwd heeft, wordt Salomo als voorafbeelding van Christus (misschien is ook daarom zijn bovenkleed rood, evenals dat van Jezus Christus op iconen) en het (proto)type van de Goddelijke Wijsheid beschouwd. Als bouwer van de tempel wijst ook hij vooruit naar de Moeder Gods, die in de Akathistohymne meermaals 'woontent van God het Woord' genoemd wordt, en die na Christus' Hemelvaart als het ware als zijn Kerk op aarde zal achterblijven. Salomo's tempel is daarmee symbolisch een voorafbeelding van de Moeder Gods.

4] Visioen van Jakob. Hier laten we de teksten spreken:

Gen 28: 12: 'Hij [Jakob] kreeg een droom en zag een ladder die op de aarde stond en waarvan de top tot in de hemel reikte. Langs die ladder stegen Gods engelen op en daalden zij neer.'

Joh 1: 51: 'Waarachtig, Ik verzeker jullie: je zult zien hoe de hemel geopend is en Gods engelen opstijgen en neerdalen boven de Mensenzoon.' Het verband tussen het visioen van Jakob en de Moeder Gods wordt gelegd in de Akathistohymne, Zang II: 'Verheug u, hemelladder, waarlangs God is afgedaald / Verheug u, brug, die de aardbewoners in de hemel binnenhaalt.'

Op de ladder lijkt de Moeder Gods, als engel met vleugels, naar boven te klimmen; zij strekt haar hand uit naar de haar zegenende Christus Immanuel, die de icoonschilder in een medaillon in een van de bladlobben van de roos (in sommige interpretaties een wolkenveld) geplaatst heeft.

5] Droom van Jesse of van Jesaja? In een ovaal

ligt een dromende, genimbeerde figuur. Door zijn houding doet hij denken aan Jesse, maar er groeit geen boom uit zijn zij, die als een stamboom via David en Salomo uitkomt bij Christus en daarmee diens komst voorspelt. Ook Jesaja had een droom waarin de komst van de Messias wordt voorspeld en die is beschreven in Jes 11: 1-10: 'Een twijg ontspruit aan de stronk van Isai, een telg ontbloeit aan zijn wortel.' Karakteristiek voor Jesaja is volgens het Schilderboek een lange, grijze baard. Het is weer de Akathistohymne die de dromen verbindt met de Moeder Gods en haar Kind (Zang III): 'Verheug u, rank van een onsterfelijke stam. Verheug u, die de onbederfelijke vrucht opnam.'

6] Visioen van Ezechiël. Ez. 44:1-2 vertelt: 'Toen bracht Hij [God] mij terug naar de oostelijke buitenpoort van het heiligdom. Ze was gesloten. En de Heer zei tegen mij: Deze poort mag niet worden geopend, niemand mag erdoor binnengaan: de God van Israël is erdoor binnengekomen en daarom moet ze gesloten blijven.' De Moeder Gods is die poort, zegt de Akathistohymne, Zang X: 'Verheug u, poort die naar 't heil geleidt'; en laat haar in Zang VII de sleuteldraagster zijn: 'Verheug u, die de poort van 't paradijs weer opendoet. Verheug u, sleutel van Christus' koninkrijk.' Ook Ezechiël's visioen profeteert de komst van Christus door de maagdelijke, dus gesloten poort Maria en wijst bovendien nog op haar als personificatie van de kerk.

7] De profeet David. Evenals Salomo is David gekroond, maar als zijn spiegelbeeld is zijn onderkleed rood en zijn bovenkleed groen. Evenals Adam zou ook David gezien kunnen worden als voorafbeelding van Christus (type tegenover antitype). Misschien zou Christus daarom naar analogie met 'de nieuwe Adam', 'de nieuwe David' genoemd kunnen worden. Ook David houdt een schriftrol in zijn hand en ook hij wendt zich naar het middelpunt van de icoon met het beeld van de Moeder Gods en haar Kind. De tekst is onleesbaar, maar zou in navolging van het Schilderboek kunnen teruggaan op Ps. 104 (103): 24: 'Ongeteld zijn uw werken o Heer: U schiep alles met Wijsheid.'

Annette Rijtma en Victoria van Aalst

Annette Rijtma is kunsthistorica, Victoria van Aalst is directeur van de A.A. Brediusstichting in Hernen

Deel II verschijnt in Pokrof 2016-3.

Paus Franciscus en patriarch Kyrill op de bres voor christenen in het Midden Oosten

Tot ieders verrassing vond op 12 februari jl. op de internationale luchthaven van Havana (Cuba) een historische ontmoeting plaats tussen paus Franciscus en patriarch Kyrill. Aan het bezoek is een voorbereiding van twee jaar vooraf gegaan. Omdat de obstakels voor de ontmoeting tussen paus en patriarch vanaf 1990 steeds door de Russisch-orthodoxe Kerk werden opgeworpen, ligt het in de rede om te veronderstellen dat vooral aan Russische kant iets veranderd is, wat deze ontmoeting niet alleen mogelijk, maar zelfs urgent maakte.

Volgens het patriarchaat van Moskou was de dramatische situatie van christenen in het Midden-Oosten en in Noord-Afrika dé aanleiding om over oude gevoeligheden en twisten met Rome heen te stappen. Dat

wordt bevestigd door de gemeenschappelijke verklaring die paus Franciscus en patriarch Kyrill in Havana ondertekenden. De vervolging van christenen in deze regio's komt als eerste en belangrijkste brandende kwestie uitvoerig aan de orde. Paus en patriarch verheffen hun stem tegen de gedwongen exodus en uitroeiing van de oude christelijke gemeenschappen in Syrië, Irak en de omliggende landen. Ze roepen de internationale gemeenschap op om snel te handelen om te voorkomen dat christenen helemaal uit het Midden-Oosten verdreven worden. Tegelijkertijd spreken ze hun solidariteit en medeleven uit met mensen uit andere religieuze tradities die eveneens het slachtoffer zijn van oorlog, chaos en terroristisch geweld. Ze roepen de internationale gemeenschap op een einde te maken aan het geweld en het terrorisme en tegelijkertijd langs de weg van de dialoog het herstel van de civiele vrede te bevorderen.

Strategische alliantie?

De zorg voor de christenen in het Midden-Oosten is slechts één van de onderwerpen die in de gemeenschappelijke verklaring aan de orde

worden gesteld. Andere aandachtspunten of *concerns* zijn: de zorg over het groeiende secularisme in de Westerse wereld, de grote tegenstellingen tussen rijk en arm in de wereld, de waarde van huwelijk en gezin en het onvervreembare recht op het leven vanaf de conceptie tot aan de dood. Hoge vertegenwoordigers van de Russisch-orthodoxe Kerk hebben in de voorbije jaren vaker aangedrongen op een strategische alliantie van orthodoxen en katholieken ter bescherming van de positie en de rechten van christenen in de seculiere samenlevingen. De gemeenschappelijke verklaring lijkt hiervoor de weg te openen.

Doorbraak

Het zou het gemakkelijkste zijn geweest om de verklaring te beperken tot die zaken waarover men het gemakkelijk eens is. Dat is gelukkig niet gebeurd en vooral dat tekent het belang van deze verklaring. Indringend en positief wordt in deze verklaring gesproken over de relatie tussen katholieken en orthodoxen. Daar ligt de doorbraak. Het is namelijk geen geheim dat de antikatholieke sentimenten met name in Rusland nog steeds erg sterk zijn. Naar verluidt heeft patriarch Kyrill lang gearzeld voor hij instemde met deze ontmoeting. Ook zou er van Russische zijde op zijn aangedrongen dat er bij deze ontmoeting niet gezamenlijk gebeden zou worden. Dat wekt bevreemding omdat – zoals de gemeenschappelijke verklaring aangeeft – beide kerkleiders elkaar ontmoet hebben als ‘broeders in het christelijk geloof om met elkaar “van aangezicht tot aangezicht te spreken” (2 Joh. 12)’. Het gemeenschappelijk gebed was destijds één van de hoogtepunten bij de ontmoeting tussen paus Paulus VI en patriarch Athenagoras in 1964. In de veelvuldige ontmoetingen die sindsdien tussen de paus en de oecumenisch patriarch van Constantinopel hebben plaatsgevonden, is het gemeenschappelijk gebed een vast onderdeel. Blijkbaar is de relatie tussen Moskou en Rome nog niet zo hecht dat dat mogelijk is.

Dat neemt niet weg dat in deze verklaring het gemeenschappelijk geloof en de gedeelde Traditie van de eerste tien eeuwen sterk worden benadrukt. De blik is gericht op het overwinnen van oude en recente conflicten waardoor beide kerken van elkaar gescheiden zijn: ‘Het is onze hoop dat onze ontmoeting zal bijdragen aan het herstel van de eenheid zoals God die wil en waarvoor Christus gebeden heeft’. Katholieken en orthodoxen worden

opgeroepen om ‘waar dat mogelijk en nodig is’ samen getuigenis te geven van het christelijk geloof. ‘Ons christelijk geweten en pastorale verantwoordelijkheid nopen ons om niet passief te blijven ten overstaan van uitdagingen die om een gezamenlijk antwoord vragen’, aldus de verklaring.

Kritiek

De tijd zal uitwijzen of deze ontmoeting tussen paus en patriarch op Cuba inderdaad van zo’n grote betekenis is geweest. Van verschillende kanten klinkt intussen kritiek. Vanuit internationaal politiek perspectief wordt vooral gekeken wie er voordeel van deze ontmoeting kunnen hebben. Zonder de zegen van president Poetin zou deze ontmoeting niet mogelijk geweest zijn. De positie van de Russische patriarch in de Orthodoxie wordt er door versterkt, maar ook de buitenlandse belangen en strategie van Rusland zijn ermee gediend. In het Midden-Oosten heeft Rusland militair en politiek het initiatief naar zich toegetrokken. Weliswaar hebben beide kerkleiders samen opgeroepen tot het beëindigen van het geweld en het aangaan van een dialoog, maar iedere kritiek op de Russische bombardementen op Syrië waarvan de burgerbevolking het slachtoffer is, ontbreekt.

Vooral de passages over Oekraïne liggen gevoelig. Vanuit de Grieks-katholieke Kerk in Oekraïne is met bitterheid en teleurstelling op de verklaring gereageerd. De Groot-Aartsbisschop Svjatoslav Sjevtsjoek van Kiev-Galicië gaf op 14 februari in een uitgebreid interview zijn visie op de ontmoeting. Hij spreekt met respect over de instelling en moed van paus Franciscus voor wie deze bijeenkomst op de eerste plaats een ‘geestelijk gebeuren’ was dat katholieken en orthodoxen verbindt. Ten aanzien van de Russische patriarch Kyrill overheerst wantrouwen. Bij de patriarch was volgens aartsbisschop Sjevtsjoek van een geestelijke bezieling of theologie niets te merken. Op Cuba kwamen twee parallelle werelden bijeen die elkaar nooit zullen raken. Van een echte ontmoeting was geen sprake. Wat de Oekraïense aartsbisschop met name steekt is dat in de verklaring zonder overleg of ruggenspraak over Oekraïne wordt gesproken. Fijntjes merkt hij op dat hij zelf lid is van de Pauselijke Raad voor de Eenheid die de ontmoeting mede heeft voorbereid, maar vooraf niet is geraadpleegd. Aartsbisschop Sjevtsjoek stelt dat de Russisch-orthodoxe Kerk partij is in de oorlog in Oekraïne.

ine en openlijk de Russische agressie tegen Oekraïne en de bezetting van de Krim heeft gesteund (zoals overigens ook de Russische bombardementen op Syrië). In de gemeenschappelijke verklaring wordt niet gesproken over de agressie tegen Oekraïne doch slechts over 'conflict' en 'vijandigheid'. Door deze weergave van zaken, zo stelt de aartsbisschop in het interview, komt het 'dat velen in Oekraïne zich verraden voelen, teleurgesteld zijn over de halve waarheden in de gemeenschappelijke verklaring en deze zien als een indirecte steun voor de agressie van Rusland tegen Oekraïne'.

De Russische reactie op de kritiek van aartsbisschop Sjevtsjoek liet niet lang op zich wachten. Metropoliek Hilarion, één van de architecten van de ontmoeting op Cuba, nam via het nieuwsagentschap Interfax afstand van de uitslatingen van de Oekraïense aartsbisschop: 'Deze reactie is erg negatief en beledigend, niet alleen voor ons, maar ook voor de paus. Deze stellingname laat zien dat er in de positie van het bestuur van de Oekraïense Grieks-kathol-

ieke Kerk nog niets is veranderd. Ze zijn er nog niet aan toe om acht te slaan op de stem niet alleen van onze patriarch, maar ook van de paus.'

Teken van hoop

Oecumene staat altijd in een concrete context. Het lijdt geen twijfel dat ontmoetingen zoals deze tussen paus en patriarch op Cuba goed gevolgd worden door de internationale politiek. De vraag is of de leiders van de kerken afzonderlijk en gezamenlijk zoveel gezag en invloed hebben dat hun optreden van wezenlijke invloed is op de ontwikkelingen. Of, dat omgekeerd anderen achter hun rug de regie voeren. De noodsituatie in Syrië en Irak en de oplopende spanningen in de wereld hebben paus en patriarch – voor buitenstaanders volledig onverwacht – bij elkaar gebracht. Hun ontmoeting en gemeenschappelijke verklaring, gericht op het herstel van gemeenschap en het bevorderen van de vrede, is een belangrijk teken van hoop.

Geert van Dartel

De Zetel van Barmhartigheid

De Balsemdraagsters bij het Lege Graf

De vrouwen die Jezus' lijk gingen balsemen, worden herdacht op de Byzantijnse Derde Zondag van Pasen. Onder hen rekent de traditie m.n. Maria, zijn moeder. Soms neemt ze zelfs de plaats van Maria Magdalena in.

«Maar op de eerste dag van de week gingen ze 's morgens heel vroeg naar het graf, met de kruiden die ze hadden klaargemaakt. Ze vonden de steen weggerold van het graf en gingen naar binnen, maar vonden er het lichaam van de Heer Jezus niet. Ze wisten niet wat ze ervan moesten denken. Opeens stonden er twee mannen voor hen in stralend witte kleren. Daar schrokken ze van en ze sloegen hun ogen neer, maar zij zeiden: 'Waarom zoekt u de levende bij de doden? Hij is niet hier, Hij is tot leven gewekt.[...]» [Luk 24: 1-6a]

~

«Op de eerste dag van de week ging Maria van Magdala, in alle vroegte, terwijl het nog donker was, naar het graf en zag dat de steen voor de opening van het graf was weggehaald. [...] Maria echter stond buiten bij het graf te huilen. En terwijl ze zo huilde, wierp ze een blik in het graf en zag daar twee in het wit geklede engelen zitten, de een aan het hoofdeinde, de ander aan het voeteneinde van de plaats waar Jezus had gelegen.» [Joh 20:1; 11-12]

ВОСКРЕСЕНИЕ ХРИСТОВО

Verrijzenisicoon met Balsemdraagsters. Boven in het Kerkslavisch 'Opstanding van Christus'. Icoon (2014) door Paul Brenninkmeijer.

«De engel bij het graf sprak tot de vrouwen:
'Balsem is voor gestorvenen,
maar Christus bleef van bederf vrij.
Verkondigt daarom: "De Heer is opgestaan
en schenkt aan de wereld zijn grote genade."»

[Byzantijnse Zondag van de Balsemdragende Vrouwen, troparion. Uit: Byzantijns Liturgikon, Tilburg-Zagreb 1991]

~

«Uw Graf, Christus, is bekend gemaakt als
drager van het leven,
schoner dan het Paradijs,
stralender dan elk koninklijk bruidsvertrek,
bron van onze verrijzenis!»

[Byzantijnse Paasweek. Eigen vert.]

Het lege graf als zoendeksel

«U moet een ark maken van acaciahout, tweeëneenhalve el lang, anderhalve el breed en anderhalve el hoog. [...] In de ark moet u de verbondsakte neerleggen die Ik u zal geven. U moet ook een verzoendeksel maken van zuiver goud, tweeëneenhalve el lang, anderhalve el breed. Maak ook twee kerubs, in goud gedreven, aan de beide uiteinden van de dekplaat, één kerub aan het ene uiteinde en één aan het andere, in reliëf. De vleugels van de kerubs moeten naar boven uitgestrekt zijn, zodat zij het verzoendeksel bedekken. De kerubs moeten met hun gezicht naar elkaar toe gekeerd staan, hun gezicht moet op het verzoendeksel gericht zijn. Plaats het verzoendeksel bovenop de ark en leg in de ark de verbondsakte neer die Ik u geven zal.» [Ex: 25: 10, 16-21].

~

«Het vierde Evangelie [Joh 20:12] spreekt niet slechts van één engel, maar van 'twee in het wit geklede engelen, de een gezeten aan het hoofdeinde, de ander aan het voeteneinde [van de plaats waar Jezus had gelegen]'. Deze beschrijving, vooral van de hand van een symbolist als de schrijver van het vierde Evangelie, roept natuurlijk de herinnering op aan het 'zoendeksel', dat lange gouden deksel op de Ark van het Verbond. Aan de beide uiteinden van dit deksel bevonden zich twee gouden kerubs (= cherubim) [Ex 25:17-18]. Het 'zoendeksel' was op een of andere manier de plaats van de ontmoeting tussen God en mens: 'Daar zal Ik u ontmoeten, boven het verzoendeksel, vanaf de plaats tussen de beide kerubs'[Ex 25:22]. Laten we daarbij onze aandacht vestigen op het volgende: niet op Verbondsark zelf, die de Tafelen der Wet bevatte, wilde God zich aan de mensen openbaren. (Als de Wet de plaats was van onze ontmoeting met God, wie zou dan standhouden?) God bedekte, om ons toe te staan tot hem te naderen, de Tafelen der Wet met zijn barmhartigheid. De ontmoeting werd geplaatst onder het teken van de barmhartigheid, niet onder het teken van de gerechtigheid. In het Nieuwe Verbond is het lege graf, dat de

overwinning door de opgestane Jezus op de zonde en de dood vertegenwoordigt, de zetel van de barmhartigheid geworden. Golgotha was ook een zoendeksel waar twee misdadigers de kerubs vervingen; maar het zoendeksel van de Opstanding is groter dan dat van het Lijden, omdat Jezus' nederlaag voorbijgaand was en zijn triomf eeuwig is. Laten wij naderen tot het graf van Onze Heer (dat, in de symboliek van de Byzantijnse liturgie, wordt gerepresenteerd door de altaartafel) zoals wij naderen tot het Kruis – dat wil zeggen: tot het zoendeksel waar wij de vergeving en het Woord van God zullen ontvangen.» [Een monnik van de Oosterse Kerk (= père Lev Gillet, Frans orthodox priestermonnik, 1893-1980), *L'An de grâce du Seigneur* (= Het Genadejaar van de Heer), Éditions du Cerf Parijs 1988, p 215, noot 21 (= p. 338). Eigen vert.]

~

Iconen met twee engelen bij het lege graf zijn zeldzaam, maar bestaan wel. Meestal zijn de engelen letterlijk aan hoofd- en voeteneinde van de tombe gepositioneerd. Maar soms zijn de twee engelen vrijer in de ruimte rondom de tombe geplaatst, zoals op bijgaande icon. Bij beide varianten is bovengenoemde symboliek van de twee kerubs die het zoendeksel aan twee kanten omringen, behouden gebleven. (Ook de kersticon roept met de os en de ezel bij de kribbe de herinnering op aan de twee kerubs.)

Het zoendeksel vinden we terug in de Brief aan de Hebreeën. Het beeld van de 'Zetel der Barmhartigheid' speelt een grote rol bij Luther, maar ook onder hedendaagse evangelicale christenen.

Een aspect dat p. Lev Gillet niet aanstipt, is een andere overeenkomst tussen het zoendeksel met zijn kerubs en het lege graf met zijn twee engelen. Bij de omringende heidense buurvolken van Israël stond er waarschijnlijk op de twee kerubs een godenbeeld – 'afgodsbeeld' zou de Bijbel zeggen. In de tempel van Jeruzalem was de ruimte boven de kerubs echter leeg – geen beeld! De ware God kun je niet afbeelden. En het lege graf symboliseert dat wij de Verrijzenis niet kunnen afbeelden – figuratief noch in onze verbeelding. Al onze (al te concrete) beelden van Jezus' Opstanding breken op dit 'teken' stuk.

~

De kerubs waren in het Oude Testament de troon van Israëls onzichtbare, niet af te beelden God: 'U die troont op de kerubs' [Ps 80:2]; 'De HEER is koning: de volken sidderen,/ de aarde beeft nu Hij op de kerubs troont' [Ps 99: 1]. De Byzantijnse liturgie zegt het de psalmen na: "Heer, onze God, in de hemel zijn de cherubim uw troon..." [Palmzondag, palmwijdingsgebed]. Een echo van de cherubijntroon vinden we in Byzantijnse Maria-hymnen waar de Moeder Gods als zetel wordt voorgesteld van de in Christus mensgeworden God: 'uw schoot maakte God de Heer zijn troon' [Prijslied Basilius–liturgie], zij die wordt geprezen als 'eerbiedwaardiger dan de cherubim' [dagelijkse hymne]. Wordt Maria, een van de traditionele Balsemdraagsters, zo in feite niet zelf als cherubijntroon bezongen?

[Alle Bijbelcitaten, ook - met aanpassing - in de vertaling van L. Gillets teks, uit: Willibrordvertaling, KBS 1995]

De Sacramentskerk te Nijmegen en de vluchtelingen in Heumensoord

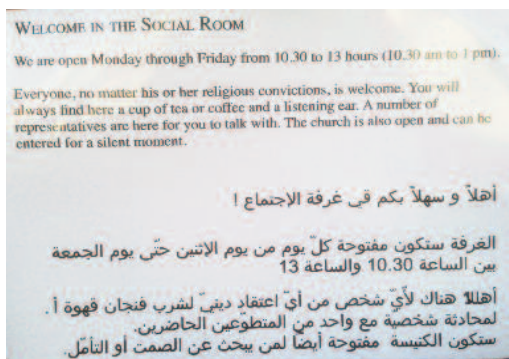

In het najaar van 2015 kwamen er asielzoekers naar de bossen van Heumensoord bij Nijmegen voor tijdelijke opvang. Vooral mensen uit Syrië en Eritrea, maar ook uit Irak en Afghanistan. Onder hen, qua religieuze achtergrond, veel moslims, en tevens - met name uit Syrië en Eritra - (veelal oosterse) christenen. Op de grens van de gemeenten Nijmegen en Heumen ontmoetten nieuwe tijdelijke en oude permanente bewoners - wijkbewoners, paters - elkaar, in kerk en ontmoetingsruimte. Twee paters, die deze ontmoeting mede organiseerden, vertellen erover.

Al meer dan honderd jaar is de Congregatie van het heilig Sacrament aanwezig in Nijmegen en is er rondom de kerk en klooster de wijk Brakkenstein gegroeid. Brakkenstein ligt in het zuiden van de stad, met de noordkant van de wijk tegen de Radboud Universiteit aan en met haar zuidkant tegen de bossen aan van

Ecumenische Kerstdienst 2015 in Sacramentskerk. Vlnr diaconaal predikant Paul Oosterhoff (PKN), Syrisch-orthodox aartsbisschop Mor Polycarpus, p. Jan Peters SJ en een Syrisch-orthodox koortje (Foto: E. van Heyst).

Heumensoord (gemeente Heumen). In deze bossen verblijven tijdens de Vierdaagse de militairen die aan deze jaarlijks wandeltocht meedoen. Dit terrein werd door de gemeentebesturen van Heumen en het eraan grenzende Nijmegen aangewezen als tijdelijke opvangplaats voor drieduizend asielzoekers.

Welkom voor de vrijwel dagelijkse inloophuren aan de ingang van de Social Room (Foto: E. van Heyst).

Niet afwachten

Begin oktober 2015 was er een bijeenkomst van de Raad van Kerken van Nijmegen met vertegenwoordigers van moskeeën om te brainstormen wat we voor de asielzoekers konden gaan doen. We wilden niet afwachten maar meteen van start gaan als ze over een paar weken in groten getale aan zouden komen. De Sacramentskerk stelde de kerkruimte en de naastgelegen zaal ter beschikking. Dit initiatief werd door alle kerken, protestants en rooms-katholiek, ondersteund. Ook de moskeeën boden hun steun aan, met name voor de vertaling van de gesprekken. Al na een week hadden zich ruim zestig mensen als vrijwilliger aangeboden.

Social Room

Het project kreeg als titel 'Social Room'. Door de week zijn er iedere ochtend vier vrijwilligers aanwezig om de bezoekers op te vangen. Ze kunnen komen voor rust, ontmoeting, gesprek en gebed. Er wordt koffie en thee geschonken. In principe is er altijd iemand aanwezig die Arabisch spreekt, want toen we van start gin-

Close-up van speciale Kerstdienst, met uiterst links ook de rooms-katholieke pastoor Cyrus van Vught (Foto: E. van Heyst).

gen, bleek dat de meeste bezoekers helemaal geen Engels spraken.

Natuurlijk moesten er ook een hoop praktische zaken geregeld worden. Zo werden er hele praktische richtlijnen opgesteld voor de vele vragen die op ons af zouden komen en naar welke instanties we dan door konden verwijzen. Verder werd er materiaal voor kinderen geregeld zodat ze er konden spelen.

Omdat de zaal aan de kerk grenst, kan deze bij uitvaarten niet gebruikt worden, dit om overlast te voorkomen. In het begin hadden we een bord gemaakt met de mededeling dat bij uitvaarten de Social Room gesloten was. Maar dit bleek niet te werken; de mensen bleven toch komen. Vandaar dat er dan tijdens uitvaarten een andere zaal ter beschikking wordt gesteld aan de bezoekende vluchtelingen uit Heumensoord.

Wonen tussen asielzoekers

In Trouw van 27 oktober 2015 stond een stuk getiteld 'Wonen tussen de asielzoekers'. Daarin werden enkele mensen geïnterviewd werden. De tekst eindigde met:

Binnenkort wil de kerk in de wijk starten met koffie-ochtenden voor vluchtelingen en wijkbewoners. 'Dat lijkt me een goede manier om in contact te komen. Ik wil best iets doen, maar wat sluit aan bij hun behoeften? Hopelijk leren we elkaar de komende tijd een beetje beter kennen.'

Talen

Op het klooster en in de wijk kwamen borden met een uitnodiging en toelichting van de Social Room in het Engels en Arabisch. Op de kerkdeur kwam een bord in het Arabisch. Via een organisatie konden we bijbels in het Engels en Arabisch bestellen die we in de kerk ter beschikking stelden.

Als er 's middags mensen bij het klooster aanbellen voor hulp, dan is er niemand aanwezig die Arabisch spreekt. Moderne middelen als 'Google translate' op je smartphone zijn dan een ondersteuning om met de mensen in contact te komen en hun vragen te begrijpen.

Al na een paar weken bleek dat de bezoekers graag Nederlands wilden leren. Het klooster stelde een andere zaal ter beschikking waar door vrijwilligers 'Oriëntatie op Nederland' werd gegeven. Er zijn nu enkele groepen die deze cursus volgen.

Vieringen

Eind vorig jaar werd er een oecumenische

kerstviering voor de asielzoekers georganiseerd. De Syrisch-orthodoxe aartsbisschop van Nederland met zijn zetel in het Twentse Glane, Mor Polycarpus, kwam met een koor uit Duitsland. Ruim vijftig mensen kwamen naar deze viering waarin zowel Engels als Arabisch werd gesproken. Erna werden de aanwezigen een hapje en een drankje aangeboden. Voor de kinderen was er als Kerstgeschenk speelgoed ingepakt dat ze mee konden nemen.

Tijdens de zondagochtend mis komen er zo'n twintig tot dertig mensen van Heumensoord. Ze hebben een iets andere tijdsbeleving dan de Nederlanders en komen in kleine groepjes tijdens de viering binnen gedruppeld. Je merkt dat de andere kerkbezoekers zich hier niet aan storen en hen van harte welkom heten. Als priester kun je tijdens de viering jammer genoeg niets tegen ze zeggen, omdat bijna niemand van hen Engels verstaat.

Omdat Heumensoord een noodopvang is, verblijven de mensen er maar een korte tijd in afwachting van de feitelijke procedure.

Daarom mis je op een gegeven moment mensen die regelmatig naar de vieringen kwamen.

Een van de vluchtelingen helpt iedere zondagochtend als portier: hij houdt voor iedereen de deur open en wenst iedereen een goedemorgen. Ook kwam de vraag van enkele Moslims of ze gedoopt konden worden. In overleg met de pastores van het dekenaat Nijmegen werd deze

Social Room tijdens de ontmoeting na afloop van de Kerstdienst (Foto: E. van Heyst).

vraag uitvoerig besproken en over welke weg er bewandeld zou kunnen gaan worden. De kwestie van motivering voor de doop kwam aan de orde en verder werd er gesproken over zorgvuldigheid. De meesten van de aanwezige pastores leek het wenselijk om eerst langzaam met een bijbelcursus te beginnen, alvorens over een doop te spreken.

Wij als paters merken dat de mensen met wie we hierover in gesprek zijn, bang zijn dat andere bewoners van Heumensoord hierachter komen en acties zullen ondernemen. Vandaar dat ze het liefst willen komen als er geen anderen in de buurt zijn.

Initiatieven

Dit is slechts een van de vele initiatieven die in Nijmegen voor asielzoekers ontstaan zijn.

Allerlei organisaties en gezinnen bieden hulp aan om het leven van de vluchtelingen in Heumensoord op velerlei wijzen te verlichten. Onze kloostergemeenschap heeft hierin haar specifieke bijdrage.

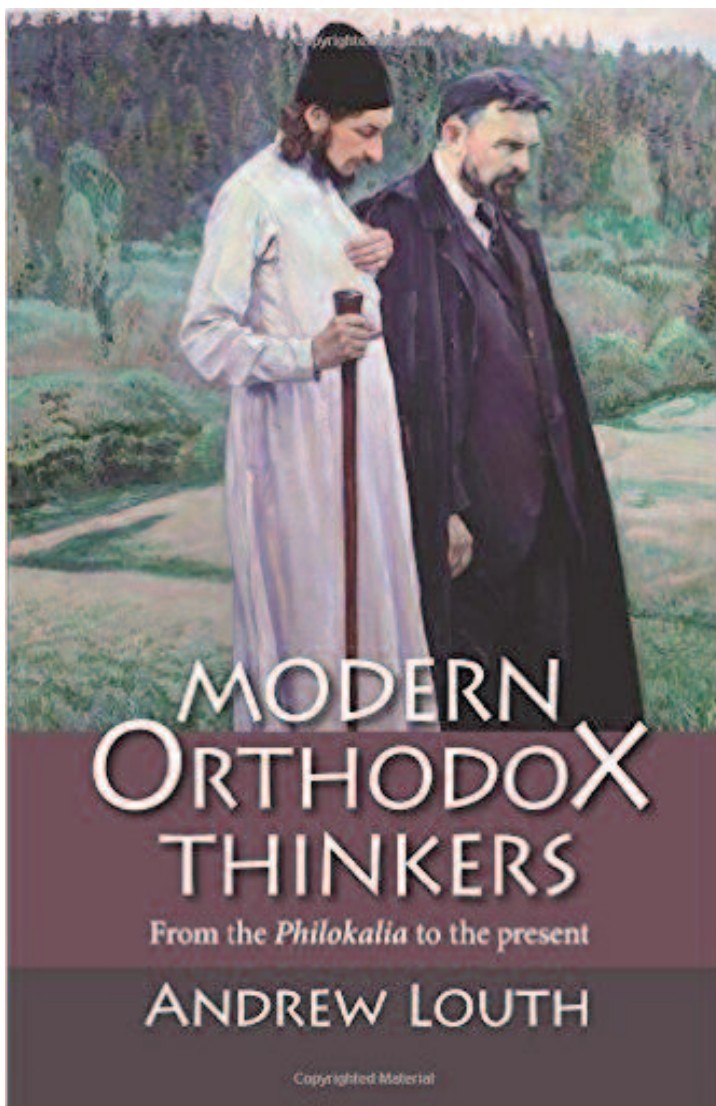
Louis Zaat sss en Eugène van Heyst sss

Beide auteurs zijn priester en sacramentijn en werkzaam in de Sacramentskerk te Nijmegen.

Moderne Orthodoxe denkers

Andrew Louth schreef allereerst over personen
in plaats van over ideeën

Modern Orthodox Thinkers is een overzichtswerk door Andrew Louth, emeritus-hoogleraar Patristiek en Byzantijnse Studiën aan de Universiteit van Durham, Engeland. Aantrekkelijk uitgegeven, met foto's, in toegankelijke taal. De biografische gegevens zijn verhelderend. Hij behandelt ruim dertig denkers over God en religie – niet eens louter theologen en priesters, maar ook personen zonder theologische opleiding, en leken. Zoals de titel aangeeft, wordt niet allereerst uitgegaan van thema's en ideeën, maar in elk hoofdstuk staan een of meer personen centraal. En dan: moderne denkers. Het gaat hier niet om het meest recente – vrijwel alle behandelde denkers zijn niet meer in leven. De ondertitel luidt: *From the Philokalia to the present*. De Philokalia, een verzameling teksten van kerkvaders, kluizenaars en gebedsbeoefenaars vanaf de eerste eeuwen van de christenheid, werd in 1782 in Venetië uitgegeven. Voor Andrew Louth betekent dit een waterscheiding, een beslissende ommekeer in de theologie. In plaats van een meer rationele theologie, die werkt met argumenten en concepten, komt hier een werkwijze die weer

De cover van *Modern Orthodox Thinkers*. Twee Russisch-orthodoxe denkers, behandeld in het boek van Andrew Louth, tijdens een wandeling: Pavel Florenskij (links) en Sergej Bulgakov, zoals vereeuwigd door de kunstschilder Michail Nesterov in het jaar van de Russische Revolutie, 1917.

contact zoekt met de Kerkvaders, die uitgaat van de persoonlijke ervaring met het goddelijke, en die zijn wortels heeft in het gebed. Zijn boek behandelt de denkers die hierdoor zijn geïnspireerd.

De Russische 'slavofielen' - de intelligentsia die in reactie op de westerse invloeden op zoek was naar het Slavisch eigene - vonden dit interessant. In die sfeer ontstaat het begrip *sobornost*, de 'gezamenlijkheid', het leven in een gemeenschap, naar het model van de Drie-eenheid. In de slavofiele kringen wordt dan vooral teruggedacht aan de vroegere dorpsgemeenschap, dit tegenover de westerse, individualistische vormen van democratie. En de Philokalia had ook invloed op het Russische kerkelijk leven. De metropoliet van Moskou, Philaret (1821-1867), liet de geschriften uit de patristiek vertalen en bracht vernieuwingen aan in het Russische monnikenleven. Populair waren de *Verhalen van een Russische pelgrim*.

Het heet dat de westerlingen vooral proberen de mysteriën van het goddelijke voor het verstand aannemelijk te maken. Pavel Florenskij, in 1937 geëxecuteerd, legt juist de nadruk op de paradoxen van het geloof. De pogingen om die rationeel te benaderen, leiden tot onoplosbare contradicties. De rede moet zichzelf overstijgen en zich overgeven aan het dogma.

De emigratie

In 1922, tijdens de hevigste kerkvervolgingen, vaardigde Trotskij uit dat denkers die zich niet wensten te conformeren aan de partijlijn, in Rusland niet meer welkom waren, en dat het "filosofenschip" het land diende te verlaten. Het Orthodoxe denken werd in de diaspora voortgezet. Een belangrijk deel van de emigranten kwam in Parijs terecht. In 1925 werd daar *Saint-Serge*, het instituut voor orthodoxe theologie, opgericht. Daar studeerden en docerden een aantal belangrijke denkers, naar wie in dit artikel de meeste aandacht uitgaat. Hoe ze zich verhielden tot de verschillende jurisdicties wordt hier buiten beschouwing gelaten.

Een van de belangrijkste figuren is Sergej Bulgakov (1871-1944), die na een marxistische jeugd tot het geloof kwam. Volgens hem bestrijkt het dogma maar een beperkt terrein. De Kerkvaders kwamen aan veel dingen niet toe - veel moet nog worden uitgewerkt. Het

religieuze denken is geworteld in het gebed, zoals vormgegeven in de liturgie. Hij staat een theologie voor die uitgaat van de liturgie. De studeerkamer moet verbinding vinden met de altaarruimte. Waar, alweer, in het Westen de mens wordt gezien als individu, staat hier de mens in de gemeenschappelijke liturgie tegenover God.

Omstreden was zijn sofologie, de leer van de Sophia, de Wijsheid van God, die de kloof overbrugt tussen de onzienlijke God en het uit het niets geschapene. God laat ons niet alleen in onze onwetendheid. Hij schiep de wereld door Wijsheid, en door Wijsheid zal de mens God vinden. In de schepping, die heilig is, kan de mens God ontmoeten.

Een andere emigrant is Nikolaj Berdjajev (1874-1948), de filosoof van het personalisme. In de tijd van het totalitarisme, de jaren '30 en '40, roept hij op tot aandacht voor de persoon. En dan niet voor het geïsoleerde individu, maar voor de mens als beeld en gelijkenis van God. Zoals God de Schepper is, is ook de persoon scheppend. In vrije creativiteit werkt hij aan de voortzetting van de schepping. De tragedie van de mens komt niet door het noodlot, zoals bij de Klassieken, maar zit hem in zijn vrijheid. Dit ziet Berdjajev ook als thema in het verhaal over de Groot-Inquisiteur van Dostojevskij: de antichrist, met zijn rationele maatschappij ordening, gaat aan de menselijke vrijheid voorbij.

Georges Florovskij (1893-1979) sluit nadrukkelijk aan bij de Vaders, niet om hun meningen over te nemen, maar om zich te voegen in hun trant van denken. De Vaders, wier autoriteit ondergeschikt is aan die van de Schrift, laten zien hoe de geloofswaarheden de menselijke geest levenskracht geven, en creatieve inspiratie. De persoonlijkheid wordt ontdekt in de leer van de Drie-eenheid. Ook hier weer: de theologie geschiedt niet in intellectuele bezigheid, maar in ascese en gebed.

De leer van de Sophia komt weer aan de orde. Het geschapene is veranderlijk, maar wordt bijeengehouden door het Woord - door het Woord komt de schepping tot zijn. Zonder het Woord bleef de schepping zweven boven de afgrond van het niets waaruit het is voortgebracht.

Vladimir Losskij (1903-1958) ziet het dogma

als een kerkelijke beslissing die ons behoedt voor verkeerd begrijpen. En hij heeft zich het vruchtbaarst beziggehouden met het werk van Dionysios de Areopagiet, met diens 'negatieve theologie', die steeds stelt wat het goddelijke *niet* is, om dan, voorbij het denken in concepten, te komen tot de ware kennis, die alleen in stilte, in het gebed te verkrijgen is. Ook het mysterie van de persoonlijkheid is alleen intuïtief te vatten door reflectie over de Drieenheid.

Hemel en aarde

Bij de denkers in de studie van Louth zie je nogal eens het idee dat hemel en aarde elkaar overlappen. Zoals bij de Roemeen Dumitru Stăniloae (1903-1993), volgens wie de schepping vol symbolen is, waarin God zich manifesteert. Er is geen scheiding tussen natuur en boven-natuur. God wordt ervaren in het dagelijkse leven, en niet begrepen of gedefinieerd. Op die manier kunnen ook de sacramenten, door de werking van de heilige Geest, de eenheid bewerkstelligen tussen God en de schepping. En dit gebeurt binnen de Kerk.

In die lijn zien we ook Alexander Schmemmann (1921-1983) – ook weer in Parijse kringen –, die zich verzet tegen het onderscheid tussen 'seculier' en 'religieus'. De wereld is er zelf als sacrament. En het is in de liturgie dat de andere wereld wordt ervaren – in de liturgie is het ultieme aanwezig. Schmemmann kwam hiertoe in zijn bezinning op vernieuwingen in de liturgie. Terwijl in de Rooms-katholieke Kerk veranderingen in de eredienst werden doorgevoerd, was hij van mening dat de liturgie zelf niet zozeer veranderd moest worden, als wel dat er meer aandacht moest komen voor bepaalde thema's: hoe de mens centraal staat als degene die ontvangt en dankt.

Zijn vrees is dat de liturgie te ver van de wereld af komt te staan. De gelovigen lezen graag de Vaders, maar minder om de inhoud dan om de stijl. En de liturgie vinden ze mooi, zonder die evenwel te begrijpen.

Iets dergelijks zegt ook Paul Evdokimov (1901-1970), als hij wijst op het gevaar van blind piëtisme dat zich van de moderne wereld afwendt. Het atheïsme kan het geloof zuiveren, het kwaad in de wereld is juist het bewijs van het bestaan van God. In het spoor van Tichon van Zadonsk, een geestelijk leidsman uit de 18e eeuw, denkt hij aan een monnikendom in de

wereld, een innerlijk monachisme. De monnikenidealen: armoede, kuisheid, gehoorzaamheid, kunnen ook in de wereld worden nagestreefd.

Het is ook Olivier Clément (1921-2009), die waarschuwt voor een Orthodoxie die geïsoleerd van de wereld staat, exotisch, maar irrelevant.

In deze bespreking kwam een aantal denkers aan de orde; het boek van Louth behandelt er veel meer. Er zijn drie hoofdstukken over 'leken-theologen', niet te verstaan als amateurs, maar in verband met het Griekse woord *laos*, volk, dus de niet tot priester gewijden: de Engelsman Philip Sherrard, de Grieken Dimitris Koutroubis, Christos Yanarras en Stelios Ranfos, Elisabeth Behr-Sigel uit de Elzas, Olivier Clément uit Zuid-Frankrijk.

Ook buiten Rusland en Frankrijk werd de Orthodoxie ontwikkeld. Florovskij, Meyendorff en Schmemmann gingen naar de Verenigde Staten, deden daar veel voor de kerkorganisatie en waren belangrijk voor de oecumene. Verder noemen we de Roemeen Dumitru Stăniloae en de Serviër Justin Popović.

Het voorlaatste hoofdstuk gaat over Aleksandr Men', die in Rusland bleef. In de jaren '60 verzamelde hij een groep priesters om zich heen, om te discussiëren en ervaringen uit te wisselen. Zijn superieuren maakten het hem behoorlijk lastig, er kwam verbetering in de jaren '80, tot een onbekende hem in 1990 met een bijl om het leven bracht.

Het laatste hoofdstuk is gewijd aan metropoliet Kallistos (Ware), geboren 1934. Hij was de geestelijke vader van de auteur, die het om die reden moeilijk vindt over hem te schrijven. Er is een afstand in tijd nodig om helder zicht te krijgen op een en ander.

Dolf Bruinsma

Andrew Louth
Modern Orthodox thinkers
Society for Promoting Christian Knowledge
SPCK London 2015

Kerkmusicus in woelige tijden

Protopsaltis Andon Šahpaski (± 1860-1928)

De Orthodoxe landen van de Balkan hebben hun eigen tradities van liturgische zang. In onze oren klinken ze als Byzantijnse/Griekse (eenstemmige) melodieën met ison op Kerkslavische of Roemeense teksten. Paul Baars, schrijver van dit artikel, is er een grote fan van. In de Osmaanse periode (± 14^e eeuw - begin 20^e eeuw) leefde het Orthodoxe christendom vooral voort in de dorpen en de kloosters, met name in de afgelegen berggebieden. De steden waren sterker geïslamiseerd. Er was toen verval en verwaarlozing in de Orthodoxe Kerk, maar ook herleving en bloei. Tijdens de latere communistische periode (1944-1991) was het opnieuw niet makkelijk. De ontkerkelijking, ten dele het gevolg van het communisme, drong diep door in deze samenlevingen. Landen als Macedonië en Bulgarije maken op de auteur, nu na meer dan 25 jaar einde van het communisme, nog steeds een gesecculariseerde indruk. Maar er is ook nieuw leven in de Orthodoxe kerken. De herontdekking van de eigen kerkelijke zang is daarvan een onderdeel.

Hier en daar, verspreid over de wereld zijn nog oude handschriften bewaard gebleven. Ze zijn vaak nog niet goed onderzocht. Zo nu en dan wordt er iets teruggevonden. Dan wordt de historicus in mij meteen wakker! Rond het jaar 2010 zijn in het dorpje Smojmirovo in het Oosten van Macedonië handschriften teruggevonden, afgeschreven

Affiche bij tentoonstelling over Andon Šahpaski te Smojmirovo (Macedonië) in 2015.

door een zekere Andon Šahpaski. Een deel is gedigitaliseerd door professor Jane Kodžabašija. Hij heeft het in die vorm ook op internet gezet, en zo vond ik het ook, toevallig. Behalve zijn mooie partituren heeft Andon Šahpaski niets nagelaten. Zijn neef Vasil, diens vrouw Draga en enkele andere oude bewoners van het dorp waren de enigen die nog iets over het leven van deze getalenteerde kerkmusicus konden vertellen.

Andon Šahpaski's leven

Hij moet ergens rond 1860 geboren zijn. Na de vroege dood van zijn vader Jovan, werd hij opgevoed door zijn oom Lazar, die priester was. Deze leerde hem niet alleen het vak van kleermaker, maar ook de liturgische zang. Hij werd zo een volleerd kleermaker en bovendien een begaafd kerkzanger. Hij heeft daarna mogelijk nog scholing gehad in het nabij gelegen beroemde Rila-klooster, gelegen in wat nu West-Bulgarije is. Mogelijk leerde hij daar ook de kunst van het kalligraferen en van het vervaardigen van liturgische kleding. Hij keerde terug naar zijn geboortedorp en werd protopsaltis (voorzanger/koorleider) van de dorpskerk, die was gewijd aan de Ontslapung van de Moeder

Gods. Hij verdiende zijn brood als onderwijzer en kleermaker.

Woelige periode

Maar het waren onrustige tijden in Macedonië. Groepen rovers en groepen revolutionairen maakten de streek onveilig en terroriseerden de bewoners. Zijn vrouw en twee van zijn drie kinderen kwamen om bij een moordaanslag. Hijzelf en zijn middelste zoon, Aralampije, overleefden ternauwernood. Hij hertrouwde en kreeg nog twee kinderen, Jovan en Pola. Later raakte hij betrokken bij een rechtszaak naar aanleiding van een moord in het dorp. Hij schreef een brief voor de familie van het slachtoffer. Uit wraak werd hij door een groep criminelen in elkaar geslagen. Hij is daarvan nooit meer goed hersteld en stierf op 20 januari 1928.

School van Macedonische zang

Andon heeft in zijn dorp een school voor kerkzangers gehad. Ook enkele familieleden waren zijn leerlingen. Ze werden later voorzanger in andere kerken in de regio of bouwden een carrière op in de volksmuziek. Dat duidt erop dat er op zijn school aandacht was voor de relatie tussen volksmuziek en kerkmuziek. Zijn zoon Aralampije (1898-1993) volgde hem op als protopsaltis en bleef tot op zeer hoge leeftijd actief in de dorpskerk. Hij zette ook het kerkkoor van zijn vader voort.

Na de Tweede Wereldoorlog vergrijsde het koor en bleven er nog drie oude zangers over, die de

Byzantijnse Slavische traditie konden voortzetten. Ze werden in het dorp Ampo, Jovanci en Gogo genoemd. In die periode was Macedonië een onderdeel van Joegoslavië. Het land seculariseerde en binnen de Macedonische Kerk was grote invloed van de Servische kerkmuziek. In de periode daarvoor was de Griekse invloed groot geweest. Toch was de eigen Macedonische zangtraditie net sterk genoeg om te overleven tot op de dag van vandaag. Ze mag zich nu verheugen in een nieuwe belangstelling, ook onder jonge mensen. Maar er zijn ook gelovigen, die deze eigen traditie als heel vreemd ervaren en meer vertrouwd zijn met de Russische of Griekse muzikale tradities. Dat heb ik ook ervaren toen ik twee jaar geleden met een groep een bezoek bracht aan het land. Eind 2015 is in Skopje een tentoonstelling over Andon Šahpaski ingericht, en in zijn geboortedorp zijn de zangschool en het koor opnieuw opgericht en naar hem genoemd.

Vloeiende grenzen

Toch moet het unieke van die eigen Macedonische zang ook niet overdreven worden. Er is een duidelijke verwantschap met de tradities van de omgeving, vooral met de traditionele Bulgaarse kerkelijke zang, maar ook met Griekenland en Servië. De grenzen waren niet zo duidelijk. De inhoud van zijn handschriften wijst daar ook op. Het eerste deel bevat een soort Acht-tonenboek, bijvoorbeeld 'Heer, ik roep' (Gospodi vozvah) in 8 tonen. Het tweede deel bevat gezangen voor de Chrysostomusliturgie, voor de Basiliusliturgie en voor enkele andere diensten. Je vindt er diverse versies van het 'Driemaal heilig' (*Trisagion of Sanctus*), de 'Cherubijnzang' of 'Waardig is het u te prijzen' ('Dostojno jestj'). Soms staat de naam van de componist erbij geschreven. Eén gezang schrijft Andon Šahpaski toe aan Ioann Kukuzel (Grieks: Ioannis Koukouzelis, ± 1280-1360), de oudst bekende Orthodoxe kerkmusicus van de Balkan, die mogelijk geboren is in wat nu Albanië is. Maar het gaat vooral om mensen uit de periode van de zogeheten 'Drie Leraren'.

De Griekse 'Drie Leraren'

De genoemde 'Drie Leraren' waren Grieken: bisschop Chrysanthos van Madytos, Gregorios Protopsaltis (= de Voorzanger) en Chourmouzos Chartophylax (= de Boekenbewaarder ofwel Archivaris). Zij hebben rond 1820 voor de Griekse kerkmuziek een nieuw, eenvoudiger en

Vage foto van protopsaltis Andon Šahpaski.

Een bladzijde uit de elektronische versie van het manuscript: *Gospodi vozvah*, Kerkslavische vesperpsalm 141 [140] 'Heer, ik roep tot U' in toon 1, met eronder de muziekannotatie in de gangbare Byzantijns neumen.

overzichtelijker systeem van muzieknotatie ontwikkeld, dat nu nog vaak gebruikt wordt. Hun leerlingen waren meestal ook Grieken, maar tevens Zuid-Slaven die in Griekenland woonden en werkten. Andon had kennelijk geen probleem die Griekse erfenis in zijn werk op te nemen. De taal is meestal het Kerkslavisch, maar een enkele keer ook het Grieks. Dit duidt opnieuw op een relatie met het Rila-klooster, waar rond 1830 de notatiehervorming van de Drie Leraren werd toegepast op de plaatselijke Zuid-Slavische situatie. In de periode daarvoor bestonden al wel handschriften, maar werd de liturgische zang vooral mondeling overgeleverd van een voorzanger op zijn leerlingen. Nu schreef men het uit en ordende het in boeken. Het was toen al niet meer zo duidelijk wat van wie was. Gezangen werden aan een bekende voorzanger toegeschreven. Ik zing in Nijmegen graag een 'Dostojno jestj' van Grigorij Pevopevec. De naam kan een Slavische vertaling zijn van de Griekse naam 'Grigorios Protopsaltis', één van de Drie Leraren. Maar Andon behandelt hen als twee verschillende voorzangers. Daarom weet ik nog steeds niet waar en wanneer mijn favoriete eerste psalmzanger en collega geleefd heeft.

Protopsaltis, toen en nu

De positie van een voorzanger of koorleider was in die tijd anders dan die van een moderne

Westerse componist of dirigent. Het was niet hun bedoeling iets heel nieuws of origineels te maken. Ze maakten hooguit een eigen interpretatie, een 'remake' van bestaande tradities. Het ging dus meer om bewerkingen van iets dat al bestond, dan om nieuw werk. Waarschijnlijk was er tijdens de liturgie ook ruimte voor enige improvisatie, voor een persoonlijke interpretatie binnen de voorgegeven lijnen. Het gaat ook niet om een moderne dirigent die tegenover of vóór een groot koor staat. De protopsaltis staat tussen de zangers, die in een kring of boog rondom de grote muziekstandaard zijn gegroepeerd; hij is de eerste onder gelijken. Dat is een heel Orthodoxe gedachte, die in de praktijk helaas vaak niet wordt waargemaakt.

Kerkzang als de Macedonische maar ook de Servische, is een levende traditie, volop in ontwikkeling, met eigen mogelijkheden en uitdagingen. In de Servische parochie van Nijmegen, waar ik zelf protopsaltis ben, merk ik dat de oudere mensen alles uit het hoofd zingen, zoals ze het in hun jeugd in hun stad of dorp gehoord hebben. Dat is op zich heel erg goed. Maar het probleem is dat het in ieder dorp wat anders ging en dat de één het beter heeft onthouden dan de ander. Je krijgt de zangers dan nooit op één lijn. Daarom ben ik toch overgegaan op uitgeschreven partituren van de Servisch-orthodoxe Kerk in Amerika: Kerkslavische, Servische of Engelse teksten op eigen Servische melodieën (zie: www.sv-luka.org). Tevens gebruik ik bladmuziek van de Bulgaarse musicoloog Petar Dinev (1889-1980), die veel oude Bulgaarse zang heeft uitgegeven in een Westerse muzieknotatie. Wanneer ons parochiekoor dat zich goed heeft eigen gemaakt, komt er wel weer ruimte voor improvisatie. Dat kan ook, omdat het meeste van deze zangtraditie voor een kleine groep van enkele zangers bedoeld is.

Traditioneel waren dat mannelijke zangers (behalve in de vrouwenkloosters), maar tegenwoordig zijn het vaker ook zangeressen. De zang door een koor sluit niet uit dat enkele belangrijke gezangen door de hele gemeenschap meegezongen kunnen worden.

De Byzantijnse Slavische zangtraditie is echt een heel bijzondere traditie: soms heel ondersteunend aan de teksten, heel persoonlijk en gepassioneerd, maar ook heel meditatief en weids. Een uitstekend, nog verder te ontwikkelen muzikaal 'voertuig', dat de gebeden van de liturgie vleugels kan geven.

DAGBOEK

Harri Sterenberg, *Zaalingen van de muur*, 2015. Dagboek door katholiek priester van Byzantijnse ritus over drie maanden in Rusland (juli – september 2013), waarvan twee in een Russisch-orthodox klooster te Moermansk. Prijs: €22, incl. €4,- verzend- en verpakingskosten, op bankrekening NL05 INGB 00055635 59, t.n.v. Stichting Pokrof te Vlaardingen. Vermeld s.v.p. uw adresgegevens! Besteladres: George Bruinaars, Elzendreef 68, 3137 CD Vlaardingen, E: glbruinaars@pokrof.nl.

CHRISTENEN MIDDEN-OOSTEN IN CRISIS –

22 APRIL

Het Instituut voor Oosterse Christendom organiseert het open vrijdagmiddag-seminar 'The Christians of the Middle East in Past and Current Crises' op 22 april, 13-17 uur, Radbouduniversiteit Nijmegen. Plaats: Erasmusgebouw, kamer E 2.50, Erasmusplein 1.

Twee onderzoekers met lange ervaring op dit gebied spreken over crises in heden en verleden die de christenen van het Midden-Oosten getroffen hebben. Na de pauze spreekt men verder met een panel van deelnemers uit kerk, overheid en hulpverleningsorganisaties.

Programma en meest recente informatie: www.ru.nl/ivoc/. Opgave vóór 20 april: secretariaat@ivoc.ru.nl.

ZONDAG VOOR DE OOSTERSE KERKEN –

24 APRIL

Op de vijfde zondag van Pasen wordt in katholieke parochies ieder jaar aandacht gevraagd voor de Oosterse Kerken. Op 24 april 2016 heeft deze Zondag voor de Oosterse Kerken het thema 'Hoop voor de Kerk in Syrië en Irak'. Daarmee wordt aangesloten bij de landelijke oecumenische publi-

teitsactie van kerken en christelijke organisaties ten behoeve van de bedreigde en vervolgte christenen in met name Syrië en Irak (zie hieronder). Op deze zondag worden uw gebed en steun gevraagd voor deze christenen.

Voor de liturgie op deze Zondag Oosterse Kerken biedt de Katholieke Vereniging voor Oecumene een preekscets en voorbede aan op haar website:

www.oecumene.nl. De poster op deze site is alleen digitaal en niet in druk beschikbaar, desgewenst voor eigen drukwerk in grijs tinten en in full color aan te leveren in een zwaardere resolutie.

PRESENTATIEMIDDAG VOOR RELIGIEUZEN E.A. –

2 JUNI

Veel religieuzen zijn diep geraakt door de situatie in het Midden-Oosten en het lot van christenen en andere religieuze minderheden. Om die reden organiseert de Conferentie Nederlandse Religieuzen op donderdagmiddag 2 juni van 14-17 uur in samenwerking met de Katholieke Vereniging voor Oecumene deze bijeenkomst, speciaal gericht op religieuzen; ook andere geïnteresseerden zijn van harte welkom. Deze presentatiemiddag in het Franciscushuis aan de Van der

Does de Willeboissingel 11 te 's-Hertogenbosch vindt plaats in het kader van de campagne Hoop voor de Kerk in Syrië & Irak. Leo van Leijssen geeft een overzicht van de kerken in Irak en Syrië en vertelt over hulpverlening aan de kerken in Syrië. Zr. Yosé Höhne-Sparborth vertelt over religieuzen in Noord-Irak en de samenwerking met moslims. Aanmelden vóór 28 mei: cmb@knr.nl of 073- 6921321.

SLOTMANIFESTATIE HOOP VOOR DE KERK IN SYRIË EN IRAK – 28 MEI OF 3 JUNI

Met de campagne Hoop voor de Kerk in Syrië en Irak brengen kerken en organisaties in Nederland de nood en de hoop van christenen in deze landen voor het voetlicht van de Nederlandse bevolking. Alle lidkerken van de Raad van Kerken in Nederland en ook organisaties als de Conferentie Nederlandse Religieuzen, Bisschoppelijke Vastenactie, Kerk in Actie en Open Doors steunen deze campagne. Aan het eind ervan vindt in Amsterdam een slotmanifestatie plaats (o.a. een oecumenische dienst). Bij het ter perse gaan van deze editie was niet duidelijk of het zaterdagmiddag 28 mei of 3 juni zou worden. Voor definitieve datum en tijd: www.oecumene.nl.

Hoop voor de Kerk in Syrië en Irak

ZONDAG OOSTERSE KERKEN 24 APRIL 2016

Katholieke Vereniging voor Oecumene • Emmenplein 19 D, 5211 LZ 's-Hertogenbosch • www.oecumene.nl • 073-7379026 • IBAN: NL73ING00010E7638

Byzantijnse liturgie XI:

De geloofsbelijdenis

De geloofsbelijdenis vindt in de Byzantijnse Goddelijke Liturgie plaats na de Grote Intocht waarbij brood en wijn plechtig naar het altaar zijn gebracht. En niet, zoals in de westerse liturgie, onmiddellijk na de preek. Tevoren heeft de weg-zending van de geloofsleerlingen, die nog niet gedoopt zijn, plaats gehad. De belijdenis van het geloof gebeurt door hen die door de Doop in het ene Lichaam van Christus zijn opgenomen. De orthodoxe theoloog Alexander Schmemmann bespreekt de geloofsbelijdenis in zijn boek 'De Eucharistie' onder het hoofdstuk 'Het sacrament van de eenheid'. Het gaat hier om tweeërlei eenheid: eenheid in liefde én in geloof.

Pas wanneer de gelovigen hun onderlinge eenheid in liefde en geloof beleven, kunnen zij naderen tot de H. Communie, waardoor Christus hun gezamenlijke eenheid versterkt.

Eenheid in liefde ~ Oorspronkelijk was de geloofsbelijdenis een rite die aan het doopsel (van vooral volwassenen) voorafging. De uitdrukkelijke belijdenis van het geloof is pas later in de eucharistische liturgie ingevoerd. Voorafgaand aan deze belijdenis zingt de diaken: 'Laat ons elkaar liefhebben om eensgezind te kunnen belijden'.

Aanvankelijk begroetten gelovigen, priesters en diakens hierop elkaar met een kus, de vredesgroet. Mannen omhels-

den mannen en vrouwen omhelsden vrouwen. Deze begroetingen zijn helaas in de loop van de eeuwen verdwenen en enkel beperkt tot die tussen de concelebrerende priesters. De priester zegt: 'Christus is in ons midden' en de concelebrant antwoordt: 'Hij is en zal er zijn'. In de Byzantijnse gemeenschap Johannes van Damascus in Den Bosch (en ook in andere Byzantijnse katholieke gemeenschappen) wordt de vredesgroet wel door alle deelnemers van de liturgie gepraktiseerd. De onderlinge liefde tussen christenen die samen de eucharistie vieren is iets anders dan een gezellig onderonsje tussen gelijkgezinden. De basis van de vredesgroet of 'heiligus kus' is de allen omvattende liefde van Christus. Omdat Christus de ander naast jou liefheeft, begroet je hem als een broeder of zuster, ook al is die ander jou persoonlijk niet zo sympathiek of een vreemde. En alleen omdat christenen samen in deze ene liefde van Christus met elkaar verbonden zijn, kunnen zij ook samen hun geloof belijden.

Eenheid in geloof ~ In de westerse liturgie is tevens de Apostolische Geloofsbelijdenis uit de 2^e eeuw gebruikelijk, ook bekend als de *Twaalf Artikelen van het Geloof*.

De tekst van de geloofsbelijdenis in de Byzantijnse eucharistische liturgie is echter altijd die van Nicea-Constantinopel uit 381. In de Slavische traditie

wordt de geloofsbelijdenis door alle aanwezigen gezongen, in de Griekse traditie alleen door een lector uitgesproken. Veel regels uit deze geloofsbelijdenis zijn ontstaan als een reactie op dwalingen. De belijdenis dat God schepper van hemel en aarde is, is een reactie op de idee dat de oneindige en verheven God zich nooit als schepper zou hebben kunnen inlaten met de minderwaardige materie. De schepping zou het werk zijn van een tussenwezen. God wordt als drie-een beleden: de Vader als bron van alle goddelijkheid, Christus als van alle eeuwigheid geboren uit de Vader, en van de Geest wordt gezegd dat deze uitgaat van de Vader. De westerse kerk heeft hieraan geleidelijk toegevoegd: 'en van de Zoon' (Latijn: 'filioque'). Tegenover de ariaanse dwaling die Christus' goddelijkheid ontkende wilde men hiermee het godzijn van de Zoon bevestigen. Pas in het jaar 1014 werd deze toevoeging in Rome ingevoerd en daarna aan de Griekse Kerk dwingend opgelegd. De Kerk van Constantinopel weigerde dit. Samen met andere conflicten werd dit de aanleiding tot het 'Grote Schisma' (1054) tussen Rome en Constantinopel. In de meeste met Rome verbonden Byzantijnse kerken wordt het *filioque* niet gezongen.

Paul Brenninkmeijer

Pokrof

is een uitgave van:
katholieke vereniging voor
oecumene athanasius
en willibrord

